शास्त्री प्रथम खण्डस्य कृते (साहित्यम्)

साहित्य दर्पणः द्वितीयः परिच्छेदः

रूढिं प्रयोजनं विनापि लक्षणा लक्षणे दोषोऽस्ति न वेति विविच्य दण्डचक्रन्यायेन कारणता उत तृणारणिमणि न्यायेन इति प्रतिपादनम् ।

"मुख्यार्थबाधे तद्युक्तो ययाऽन्योऽर्थः प्रतीयते ।
रूढेः प्रयोजनाद्वासौ लक्षणा शक्तिरर्पिता ॥"

इति लक्षणा प्रतिपादने सूत्रम् ग्रन्थकारेण प्रोक्तम् । अत्र यया वृत्त्या अन्य अर्थः प्रतीयते सा वृत्तिः लक्षणा । इति लक्षणम् । मुख्यार्थ बाधः, मुख्यार्थ योगः, रूढि प्रयोजनात् अन्यतर च इति त्रयं हेतुः । अत्र लक्षणे अन्य पदस्य न मुख्यार्थ भिन्नोऽर्थः, किन्तु शक्यतावच्छेदक अतिरिक्त धर्मावच्छिन्नः । तेन मुख्यार्थ अन्वय बोध बाध निबन्धने सति रूढि प्रयोजन अन्यतर प्रयोजन शक्यार्थ सम्बन्धवत तदतिरिक्त अर्थ प्रतिपादक शक्तित्वं लक्षणात्वम् । अत्र रूढि प्रयोजनात् अन्यतरस्यानिवेशेऽपि 'कालिङ्गः साहसिकः' इत्यादौ कार्यं निर्वाहः स्यादेवेति चेत्, न । 'कमले चरणाघातं मुखं सुमुखि ! तेऽकरोत्' इत्यत्र रूढि प्रयोजनयोः अभावेऽपि चरणाघात पदेन निरूढ लक्षणाद् अति व्याप्तिः स्यादिति सन्निवेशः । इदं नेयार्थता दोषस्योदाहरणम् ।

नन्वत्र त्रयाणां हेतोः कारणता दण्डचक्रन्यायेन तृणारणिमणि न्यायेन वेति चेत् ? तृणारणिमणि न्यायेन [illegible] । यथा अग्नेः प्रतितृणम् अरणिः मणिश्च पृथक्-पृथक् कारणम्, तथैव रूढिः प्रयोजनं च पृथक् हेतुः अपि च मुख्यार्थ बाधः, मुख्यार्थ योगः रूढि प्रयोजनयोः अन्यतर च इति हेतु त्रयं न वर्तते, न हि त्रयाणां तृणारणिमणि न्यायेन कारणता किन्तु दण्ड चक्र न्यायेन एव । अतएव काव्यप्रकाशे मुख्यार्थ बाधादित्रयं हेतुः इति एकवचनेन त्रयाणां समुदितानां एव हेतुत्वं प्रतिपादितम् । इत्यलम् ।

उपेन्द्र झा
28/8/20
एसो प्रो० साहित्य
रा० आ० सं० महाविद्या०
मुरलौना, पूर्णिया

Aug 28, 2020

शास्त्री द्वितीय खण्डस्य कृते (साहित्यम्)
साहित्यदर्पणः पञ्चमः परिच्छेदः

'नीलादि संवेदनानन्तरमेव ज्ञाततायाः अनुव्यवसायस्य वा सम्भवः' इति पङ्क्तिः सोपष्टम्भं व्याख्यानम्।

मीमांसकानां प्रस्थानत्रयं विद्यते – प्रभाकर-कुमारिल-मुरारि मिश्र प्रस्थानमिति। तत्र ज्ञानस्य स्व प्रकाशतया (स्व विषयकतया) व्यवसाये नैव प्रामाण्यं गृह्यते प्रभाकराणां मते। अनुव्यवसायेन प्रामाण्यं गृह्यते मुरारि मिश्राणां मते, ज्ञानस्य अतीन्द्रिय तया ज्ञातता लिङ्गकानुमित्या प्रामाण्यं गृह्यते कुमारिलभट्टानां मते।

तत्र गुरुमते (प्रभाकरमते) ज्ञान ग्राहिका सामग्री व्यवसायात्मिका। यतः तन्मते सर्वस्य ज्ञानस्य 'अयं घटः, घट विषयक ज्ञानवान अहम्' इत्येवं रूपेण ग्रहणात्।

भाट्टमते च – ज्ञातता लिङ्गकानुमितिः। सा च ज्ञान जन्य विषयनिष्ठः प्राकट्य अपर पर्यायो धर्मः। यथा – घटादि विषये ज्ञाने जाते सति 'मया ज्ञातोऽयं घटः' इति घटस्य ज्ञातता प्रतीयते। तेन ज्ञाने जाते सति ज्ञातता नाम कश्चिद् धर्मो जात इति अनुमीयते। सा च ज्ञातता ज्ञाने जाते जाता। अतो ज्ञान जन्या इति अनुमीयते। एवञ्च ज्ञान जन्योऽसौ ज्ञातता नाम धर्मो ज्ञानं अन्तः~~[illegible]~~ नोपपद्यते कारणाभावे कार्यानुत्पादात्।

प्रकृते यथा नीलज्ञान अनन्तरमेव भाट्टमते ज्ञाततायाः, मिश्रमते अनुव्यवसायस्य सम्भवः, न नीलज्ञान समकालमेव, तथैव न प्रयोजन विशिष्टे लक्षणा। विषय प्रयोजनयोः पौर्वापर्यस्य नियतत्वात् इति दिक्।

उपेन्द्र झा
28/8/20
ए॰ प्रो॰ साहित्य
रा॰ उ॰ सं॰ महावि॰
तुरकेली, पूर्णियाँ

Aug 28, 2020

शास्त्रि तृतीय खण्डस्य कृते (साहित्यम्)

साहित्य दर्पणः अष्टमः परिच्छेदः

को नाम गुणः ? कतिविधश्च सः ? किं तेषां लक्षणम् ? कस्मिन् रसे के गुणाः नियताः ? इति प्रतिपादनम् ।

लोके यथात्मनः उत्कर्ष हेतुत्वात् शौर्यादयो गुणशब्दवाच्याः तथा काव्ये अङ्गिनः आत्मरूपस्य रसस्य उत्कर्षाधायकधर्माः = स्वरूप विशेषाः, माधुर्यादयो गुणा उच्यन्ते । एकत्रैव रसमात्र धर्मत्वं गुणानामित्यर्थः । ते च त्रयः सन्ति - माधुर्यम्, ओजः, प्रसादश्चेति । उक्तं हि साहित्यदर्पणे —

'रसस्याङ्गित्वमाप्तस्य धर्माः शौर्यादयो यथा गुणाः'

तथा - 'माधुर्यमोजः प्रसाद इति ते त्रिधा ?' इति च

माधुर्यम् - चित्त द्रवीभावमयो ह्लादो माधुर्यं गुणो भवति । ह्लादः सुखसंवलिता प्रतीतिः । उक्तञ्च — 'चित्तद्रवीभावमयो ह्लादो माधुर्यमुच्यते ।' इति । तच्च सम्भोग श्रृङ्गारे, करुणे विप्रलम्भ श्रृङ्गारे, शान्ते च क्रमाद् अधिकं तिष्ठति । अत्र सम्भोगादिशब्दा उपलक्षणानि । तेन सम्भोग आभासादिष्वपि माधुर्यस्य स्थितिर्ज्ञेया ।

यथा - 'लताकुञ्जं गुञ्जन्मदवदलिपुञ्जं चपलयन्,
समालिङ्गन्नङ्गं द्रुततरमनङ्गं प्रबलयन् ।
मरुन्मन्दं मन्दं दलितमरविन्दं तरलयन्,
रजोवृन्दं विन्दन् किरति मकरन्दं दिशि दिशि ॥'

अत्र प्रथमे पादे नकारञकाराः, द्वितीये ङकारगकाराः, तृतीयचतुर्थयोः नकारदकाराः माधुर्यं गुणं व्यञ्जयन्ति । प्रथमे चतुर्थे च पादे अल्पवृत्तिः, द्वितीये तृतीये च पादेऽवृत्तिरेव ।

ओजः — चित्तस्य विस्ताररूपं दीप्तत्वमोजः । वीरे ~~बीभत्से~~ बीभत्से रौद्रे च क्रमेण अस्य आधिक्यं भवति । अत्रापि वीरादि शब्दा उपलक्षणानि । तेन वीराभासादावपि अस्य स्थितिः । उक्तञ्च साहित्य दर्पणे —

'ओजश्चित्तस्य विस्ताररूपं दीप्तत्वमुच्यते ।
वीर बीभत्स रौद्रेषु क्रमेणाधिक्यमस्य तु ॥' इति

यथा - 'चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघातसञ्चूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।
~~[illegible]~~
स्त्यानावनद्धघनशोणितशोणपाणिरुत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि भीमः ॥'

अत्र 'द्भुजं' इति 'र्ण' इति 'ड' इति च 'भ्रमित' इत्यत्र च रेफो वर्णः, अन्ये च संयुक्ता वर्णाः ओजो व्यञ्जकाः ।

प्रसादः — शुष्केन्धनमनल इव यः झटिति चित्तं व्याप्नोति सः प्रसादः । अयं सर्वेषु रसेषु सर्वासु रचनासु च तिष्ठति । उक्तञ्च साहित्य दर्पणे —

'चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुष्केन्धनमिवानलः ।
स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु च ॥'

P.T.O

Aug 28, 2020

यथा – 'सन्नीकृतेन सकृदेव कृतप्रणामं
मुक्ताकलापम् उरसि स्तनयोः प्रियायाः ।
वार्ताः स्मरस्य शतशो विनिकृन्तमानौ
स्वप्नेऽपि तौ कथमहं न विलोकयामि ॥'

अत्र श्रुति
मात्र एकार्थ- प्रतिपादक शब्द व्यङ्ग्यत्वेन अपि तु
एवं चित्तव्यापनात् प्रसादगुणः ।
अलमति विस्तरेण ।

उपेन्द्र झा
सह० प्र०
स्ना० प्रा० साहित्य
रा० उ० सं० महावि०
[illegible] अररिया

Aug 28, 2020